

УДК 82-991.1[161.2:162.1]

Світлана СУХАРЕВА
Волинський національний університет
імені Лесі Українки

ЛІТЕРАТУРНО-РЕЛІГІЙНА ПОЛЕМІКА МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО ТА ПЕТРА СКАРГИ: ОСОБЛИВОСТІ СТИЛЮ І МОВЛЕННЯ

У статті представлено апологетичний вимір полеміки поміж Петром Скаргою і Мелетієм Смотрицьким, її стилістичні та мовленнєві особливості. Описано вплив творчості цих авторів на польськомовний доробок інших полемістів. Класифіковано основні теми польськомовної полемічної дискусії в Україні.

Ключові слова: полемічна література, опонент, проповідь, богословський трактат, апологія, літературний дискурс.

The article deals with the apologetic nature of polemics between Meletiy Smotryskyy and Petro Skarga, its style and speech features. These authors' works influence on the other polish-speaking polemicists creative works is analyzed. The main topics of polish-speaking polemical discussion in Ukraine are classified.

Key words: polemical literature, the opponent, sermon, a theological treatise, apologia, literary discourse.

W artykule przedstawiono apologetyczny wymiar polemiki między Piotrem Skargą a Meleczuszem Smotrzyckim, jej osobliwości stylistyczne i językowe. Został opisany wpływ twórczości tych autorów na polskojęzyczne dzieła innych polemistów. Sklasyfikowano podstawowe tematy dyskusji polemicznej na Ukrainie.

Słowa kluczowe: literatura polemiczna, oponent, kazanie, traktat teologiczny, apologia, dyskurs literacki.

Серед численних учасників поберестьейської полеміки можна виділити кілька осіб, праці яких відіграли найвизначнішу роль у формуванні полемічного польськомовного дискурсу в Україні. До них зараховуємо Петра Скаргу та Мелетія Смотрицького, «засновників» поберестьейської полемічної літератури з католицького та православного боку. Можна однозначно стверджувати, що без цих двох письменників польськомовна полемічна література як явище та феномен могла б взагалі не виникнути.

Про значиму роль творів Петра Скарги і Мелетія Смотрицького неодноразово писали метри вітчизняної та зарубіжної медієвістики, такі як Іван Франко, Михайло Возняк, Михайло Грушевський, а також сучасні літературознавці. Детальнішого опрацювання натомість на сьогодні потребує сама релігійно-літературна дискусія поміж Скаргою та Смотрицьким, сповнена сили слова і стилістичної різномірності. Передусім мається на увазі безпосередній діалог цих двох полемістів за допомогою апологічних трактатів «Threnos, to jest Lament jedynej Ś. Powszechnej Apostolskiej Wschodniej Cerkwie z objaśnieniem dogmat wiary. pierwszej z Greckiego na Słowiański, a teraz z Słowiańskiego na Polski przetłumaczony przez Theofila Ortologa, teźże Świętej Cerkwie Wschodniej Syna» Мелетія Смотрицького (Вільно, 1610) та «Na threny i lament

Theofila Ortologa, do Rusi greckiego nabożeństwa przestroga» Петра Скарги (Краків, 1610).

Як відомо, полемічно-літературний дискурс навколо питань унії, в основу якого було покладено прозові та поетичні, польськомовні та українськомовні твори давніх авторів польського та українського походження, не був чітко обмежений датою Берестейської унії, а виник задовго до неї, інспірований творчим талантом видатного діяча тієї доби – Петра Скарги. Про це зазначено в працях вітчизняних і зарубіжних медієвістів (Іван Франко, Михайло Грушевський, Порфірій Яременко, Девід Фрік, Ришард Лужний, Ростислав Радішевський, Григорій Грабович та інші). Оскільки творчість Скарги на тему берестейських подій та об'єднання Східної і Західної церков можна вважати стержнем полемічних дискусій, то вона потребує детальнішого вивчення і надалі залишається для нас актуальною.

Загалом літературний доробок Петра Скарги досить об'ємний і умовно поділений на кілька ідеологічних течій – виступи проти турецького свавілля, твори на захист Берестейської унії та власне богословські труди, серед яких найбільшою популярністю у читацькому польському середовищі до сьогодні користується праця «Żywoty wszystkich świętych». До берестейського блоку, як умовно можна визначити твори Петра

Скарги, присвячені унійній проблематиці, належать такі полемічні трактати:

«O jedności Kościoła Bożego» (1577, перевидано 1610 року) [4, 294–381];

«Synod brzeski» (1610) [5, 382–388];

«Obrona Synodu Brzeskiego» (1610) [3, 389–404];

«Na threny i lament Theofila Ortologa, do Rusi greckiego nabożeństwa przestroga» (1610) [2].

Якщо звернути увагу на час виникнення цих творів, стає зрозуміло, що участь Петра Скарги у поберестейській полеміці була у дуже завуженому часовому вимірі, передусім з тієї причини, що поберестейські проблеми невдовзі набрали більш локального, внутрішньоукраїнського характеру.

Історики зазначають, що Петро Скарга був одним із ключових діячів під час підписання умов об'єднання Східної та Західної українських церков, яке мало місце у Бресті в жовтні 1596 року. Саме йому була доручена місія звернутися до Антисиноду, який був скликаний прибічниками православ'я до Бреста на цей же час. З цього приводу саме Скарзі приписують авторство відомої в історіографії «Намови послів», яка своїм стилем і тематикою перегукується з попередніми працями єзуїта. Існують версії, що цю промову проголошував у Бресті королівський канцлер Лев Сапега.

Після невдалого виступу послів, який не призвів до поєднання, королівський проповідник Петро Скарга того ж дня сам виступив на зборах антиуніатів. Представники антисиноду в Бресті не заперечували великого таланту Скарги у сфері проповідництва та його надзвичайної ерудованості у всіх суспільних питаннях, про що інформував очевидець берестейських подій, учасник антисиноду, прибічник поглядів Костянтина Острозького Мартин Броневський: «I jeszcze onemu to mówiąc, ali przyszedł najślawniejszy i najwymowniejszy między jezuitami w Polsce, kaznodzieja Króla Jego Mości Piotr Skarga z niektórymi Ich Mościami wielmożnymi pany zachodniego Kościoła obyczaje trzymającymi. Który w ten dom wszedłszy, gdzie synod był, szedł do jednej małej izdebki, gdzie dosyć mądrze i rządnie zgotowaną rzecz uczynił do Jaśnie Oświeconych Książąt Ostrożskich Konstantyna i Aleksandra, syna jego, mniemając ich zwyciężyc swymi przemądrymi wynalazkami, jako zwykł» [1, 58]. В описі появи опонента на Берестейському антисиноді вказано на всю повагу та титулованість його особи в тодішньому українсько-польському середовищі – близькість до королівського трону, не-

абиякі здібності суспільного оратора загалом і католицького проповідника зокрема, особливе місце посеред інших славетних мужів свого часу, повага серед супротивників.

Противагою у контроверсійній ситуації, в якій з відповіддю на промову Скарги виступив представник Константинополя Никифор, став плачевний стан освіти і красномовності у православному середовищі, про який згадував Броневський: «Pochwały żadnej nikt z uczonych nie może przypisać, ani też się godzi, iż wymowniejszy Skarga do małej izdebki wszedłszy postępuje dialektyckimi krokami. Ale przystało mu też u drzwi będącemu przyjsć tu w zebranie, nic nie rozpaczając a dysputować z uczonymi, a nie z tymi, którzy w teologii i w postępach nauki tak dalece nie są świadomi» [1, 58]; «Nie ta dusza farbowanemi słowami i sofistycznymi postępami zwyciężona będzie» [1, 59].

Богословська перевага Петра Скарги спонукала українських полемістів до відсічі, з одного боку, та письменницького наслідування – з іншого. Таким чином, до дискусії долучилися Іпатій Потій, Мелетій Смотрицький, Йоахим Мороховський та інші. Теологічні питання, які запропонував Петро Скарга у праці «O jedności Kościoła Bożego», набули поширення, переосмислення та деталізації. Перший період полеміки був виразно спрямований у глибину богослов'я. З цією метою у поберестейських творах було нагромаджено біблійні цитати, парафрази та алюзії, рясно цитовано західних та східних отців церкви, наново інтерпретовано їх теологічний доробок.

Таким чином, літературний здобуток Петра Скарги в межах української полеміки не був численним, проте виявив значний вплив на інших авторів, здебільшого українського походження, які вдавалися до цілковитого наслідування стилю відомого польського богослова, черпали від нього теми для полемізувань, стали його вірними послідовниками чи зятими супротивниками, що знайшло відображення у створенні єдиного полемічного дискурсу.

На цьому тлі вирізнялися постаті визначних полемістів поберестейської доби – Андрія Мужилівського, Мелетія Смотрицького, Петра Могили, Лазаря Барановича, Касіяна Саковича та інших, які відійшли від наданого Петром Скаргою стереотипу богословської дискусії, ставши засновниками нового напрямку в давній літературі – українського бароко, водночас вивівши художність полемічних творів із маргінального рівня на перший план.

Мелетій Смотрицький, син визначного українського письменника Герасима Смотрицького, виховувався і отримував початкову освіту при дворі князя Костянтина Острозького. З одного боку, середовище вплинуло на європейський вимір його світогляду, з іншого – спочатку в його житті й творчості переважали винесені з сім'ї ортодоксальні традиції. Важливу роль зіграло подальше навчання у Вільні й подорож по Європі, де на той час поширювалися протестантські тенденції.

Повернувшись у Вільно і ставши на шлях чернецтва та ієрейства, Мелетій Смотрицький розгорнув активну діяльність при Святодухівському монастирі. Саме у Вільні в 1610 році, вражений погромами православних святинь, якими керував Іпатій Потій, Мелетій Смотрицький під псевдонімом Теофіл Ортолог видав польською мовою богословський трактат «Threnos, to jest Lament jedynej Ś. Powszechniej Apostolskiej Wschodniej Cerkwie z objaśnieniem dogmat wiary. pierwszej z Greckiego na Słowiański, a teraz z Słowiańskiego na Polski przetłumaczony». Праця Смотрицького викликала значний резонанс серед громадськості як православного, так і унійного табору.

Петро Скарга, зауваживши, що перед ним супротивник, який не поступається ані в силі переконливості слова, ані в ерудиції, поспішно видав у Кракові того ж року відповідь на «Тренос» – «Na threny i lament Theofila Ortologa, do Rusi greckiego nabożeństwa przestroga».

Скарга звинуватив Смотрицького у використанні протестантських джерел, вбачаючи у них ересь. З цього приводу він перефразував псевдонім опонента, надаючи йому негативного забарвлення: «Imię Ortholog zmyślone na się włożył, które dobrą naukę або słowo znaczy: znać go Orthologiem nie będę ale krzywologiem, który nic prostego, nic prawdziwego w swoim złorzecznym i potwornym pisanu nie ma» [2, 1].

У «Треносі» Мелетія Смотрицького поетично обіграно синтез біблійного та народного образу Матері, яка побивається за втраченими синами. У цьому плані велика роль була відведена традиції похоронних голосінь. Відповідну функцію у творі виконувала емоційно насичена лексика: *ой леле, горе ж мені* та ін.

Полемічний трактат складається з десяти розділів, перші два з яких, вступ і передмова до читача, мають чітко виражений памфлетичний характер, а з третього по десятий розділи маємо справу з полемічно обіграною богословською тематикою.

Польська лексика Мелетія Смотрицького має у «Треносі» субтельний рутеністичний характер. Це не означає, що полемічному авторові, вихідцеві з України, бракувало знань з польської лінгвістики. Підтвердженням цього слугують наступні праці цього письменника, який, як ніхто з українських митців, уміло володів книжною версією польської мови.

Натомість у Треносі рутенізми – це стилістичні фігури ораторського спрямування. Читач повинен був відчутти, що має справу з істинним русином, який бореться за чистоту вітчизняної культури і православної віри зокрема.

Ще одним фактом, який підтверджував лінгвістичну обізнаність Мелетія Смотрицького, було видання цим автором української граматики.

Риторичними фігурами у «Треносі» стали такі лексеми рутеністичного характеру:

- *Ewanielia, ewanielski*;
- *inszy* та його відмінкові, родові та числові варіанти;
- літургічні лексеми *Prospchora, na niebiesiech, Hramota, pominalny, pominki*;
- конструкція речень з дієприкметниками пасивного стану на кшталт українського синтаксису: *Biskupstwa granica [...] Dekretem Ojców pierwszego Synodu założona* (пол. *przez Dekret Synodów*);
- христологізми рутеністичного зразка: *Chrysta Pana, Jesu Chrysta, Jesus Chrystus*;
- прикметникові форми: *szczyry* (звідси – *szczyrość*), *znamienity, niżnia Cerkiew*;
- буквальні рутенізми: *subota, wieczór świata* (вечір напередодні свята), *mieszki, nowilunny dzień, Papa, Ociec, cześć* (честь, слава), *nynie i zawždy, pierszy*;
- дієслівні форми: *baczyć, dopomagać, turbować, rozpowiadać, przypisać*;

Допоміжні стилістичні засоби у «Треносі» Смотрицького – це фразеологізми (*mocą żelaznego, a częściej złotego słowa*), розмовні конструкції (*i sam, i tam*), русифіковані розмовні елементи (*z zapadniego nieba, nie pośledniego, smysłu*) тощо.

Усі ці засоби були покликані підсилювати дух Сходу, який знайшов своє кульмінаційне завершення в апострофі Матері-Церкви з її синтаксично виявленою персоніфікацією (*jakom rzekła*).

Наслідуючи стиль опонента, Петро Скарга надав своєму виступу характеру ламентацийних мотивів, що піднесло його творчість на якісно новий художній рівень. Однак порівняно з ла-

ментаціями Мелетія Смотрицького, його риторичні прийоми загалом зводилися до іронії, яка місцями переходила у різку сатиру, насмішки, низку різких критичних висловлювань. Поетика відійшла у цього автора на другий план, а Скарга-богослов у творі значно переважає Скаргу-літератора.

Мовний рівень праці «*Na threny i lament...*» не відходить від загальноприйнятих граматичних і лексичних норм польської мови, стилістика ж виразно наслідує «Тренос» Смотрицького, хоча й не перевищує його поетикою та експресією.

Праця Скарги досить об'ємна за змістом – складається з трьох частин. Перша частина містить одинадцять розділів, друга – сімнадцять, а третя – тринадцять. Вона присвячена Бенедиктові Войні, Віленському єпископові. До трактату долучено розповідь Константинопольського патріарха Геннадія про падіння Царгорода, лист Кирила Лукаріса Константинопольського патріарха Олександра та відповідь Іпатія Потія на виступ Мелетія Смотрицького. У кожній з частин є розділи виключно історичного характеру, що в черговий раз підтверджує, що недаремно Петра Скаргу називали *Dziejopisem* (Літописцем).

У вступній частині полеміст інформує про події, очевидцем яких у Вільні був він сам: прибувши з польським королем до Вільна у 1609 році, він застав місто у стані розколу. Першою гілкою християнства була Соборна Вселенська Церква, іншою, як повідомляє єзуїт, так звана Церква Наливайка. Саме з наливайківської Церкви та її друкарні вийшов у світ твір певного Теофіла Ортолога, який викликав хвилю обурення серед католиків.

Найбільшу художню цінність апології Скарги становить другий розділ першої частини – «*O cj lamentuje ta niewiasta, której prokuruje ten Krzywolog*».

Східна Церква плаче з багатьох причин, – сатирично обігрує Петро Скарга плач Матері-Церкви Мелетія Смотрицького:

- тому що східні святині занепадають, а в тих, що уцілили, віровідступники владу мають;
- тому що представники грецької християнської традиції до давньої схизми повертаються;

- тому що діти її залишають і, народжені в темній вежі, на свободу виходять;

- тому що митрополит і владики своїх повинностей не виконують і про душі вірних своїх не дбають;

- тому що шляхетські роди на Русі до єдності та істинної віри поспішають;

- плаче з розпачу і нестримної злості, що Римська Церква міцніє і розвивається.

Автор унійної полемічної праці зазначає: «*naświątobliwsze łyzy jej byłyby: gdyby grzechy ojców swoich opłakiwała / którzy ją tak zawiedli / i do obojej niewoli i duchownej i cielesnej / uporem i hardością i odszczepieństwem swoim wprowadzili. A żeby w tym płakaniu i żalości śluby czynili / iż się do świętej jedności kościelnej wrócić mają / byle je tylo a rychło Pan Bóg z ręki Tureckiej wyrwać i oswobodzić raczył. Inakszy płacz i lamenty / są głupiej niewiasty wrzaski / i głowy pijanej targanie włosów / i płkanie dzieciny małej / która nie powie o co ją ojciec wychłostał*» [2, 8].

Загалом стиль полемічного твору Петра Скарги у відповідь на «Тренос» Мелетія Смотрицького такий же радикальний і безкомпромісний, позбавлений будь-якої лагідності й поблажливості, як і вся його творчість полемічного характеру. Звідси саркастичні висловлювання, іронічні підтексти, грубі насмішки. З історії дізнаємося, що цей королівський проповідник був нещадним та безкомпромісним у кожній політичній справі, особливо ж, якщо йшлося про справи чистоти католицької віри. При всій повазі до великого таланту проповідника Скарги, потрібно усвідомити собі, що навряд чи прихильник абсолютної монархії міг стати тією особою, якій би вдалося об'єднати у мирі та злагоді порізнені історією віровизнання.

Таким чином, провідну роль на першому етапі поберестейської полеміки відігравали Петро Скарга з католицького боку та Мелетій Смотрицький з боку православ'я. Стилістична та мовна палітра їхніх трактатів була не лише принциповою апологетичною протиположністю, а й стала тією риторичною основою, на якій виростили інші полемічні польськомовні писання, формуючи єдиний поберестейський дискурс вітчизняної культури.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Broniewski M. Ekthesis abo krótkie zebranie spraw, które się działy na partykularnym, to jest pomiatnym Synodzie w Brześciu Litewskim. Opracowali J. Byliński i J. Długosz. – Wrocław: Wyd. Uniw. Wrocław., 1995. – 72 s.
2. Skarga P. Na threny i lament Theofila Ortologa, do Rusi greckiego nabożeństwa przestroga. – Kraków, 1610. – 110 s.
3. Skarga P. Obrona Synodu Brzeskiego 1610 // Skarga Piotr. Kazania przygodne z inemi drobniejszemi pracami, o różnych rzeczach wszelakim stanom należących.– Kraków: Drukarnia Andrzeja Piotrkowczyka, 1610. – 779 s. – S. 389–404.
4. Skarga P. O jedności Kościoła Bożego 1577 (1610) // Skarga P. Kazania przygodne z inemi drobniejszemi pracami, o różnych rzeczach wszelakim stanom należących.– Kraków: Drukarnia Andrzeja Piotrkowczyka, 1610. – 779 s. – S. 294–381.
5. Skarga P. Synod brzeski // Skarga P. Kazania przygodne z inemi drobniejszemi pracami, o różnych rzeczach wszelakim stanom należących.– Kraków: Drukarnia Andrzeja Piotrkowczyka. – 779 s. – S. 382–388.
6. Smotrycki M. Threnos, to jest Lament jedynej Ś. Powszechnej Apostolskiej Wschodniej Cerkwie z objaśnieniem dogmat wiary. pierwszej z Greckiego na Słowiański, a teraz z Słowiańskiego na Polski przetłumaczony przez Theofila Ortologa, też Świętej Cerkwie Wschodniej Syna / M. Smotrycki. – Wilno, 1610 // Collected Works of Meletij Smotryč'kyj / M. Smotrycki; [introd. by D. Frick]. – Ukrainian Research Institute of Harvard University. – 805 p. – P. 1 (1)–235 (220).
7. Żywot światobliwej pamięci w. ks. Marcina Laterny Soc. Jesu && współ i żywot w. ks. Piotra Skargi Societatis Jesu. – Kraków, 1673. – S. 44.